

Komárik Dénes

KÉT ISMERETLEN FESZL-AKVARELL

1. *Feszl Frigyes grafikájáról*

Mielőtt a címben szereplő két akvarellt, felfedezésük történetét megismer-nénk, megértésük, helyes értékelésük érdekében célszerű előbb a grafikai oeuvre egészének keletkezéséről, terjedelméről – ha mégoly röviden is – képet kapnunk.¹ Nagyon kevés olajfestményt készítő mesterünknek – durva becsléssel – mintegy 600–700 grafikai lapja maradt fenn, igénytelen vázlatoktól kezdve kidolgozott akvarellekig, litográfiáig. E lapoknak kb. egyhar-madánál a hátsó oldalon is találunk rajzot vagy vázlatot, így a tényleges gra-fikai állag közel 1000 darabra tehető. Jelentős részük tájgrafika és (jórészt romos) épületek ábrázolása, de szép számmal van köztük életkép, találunk romantikus témákat (vándor, merengő szerzetes, magányos fa) és mitológiai jelenetek is.

A tulajdonképpeni nagy grafikai anyag akkor vált a művészettörténeti ku-tatás számára hozzáférhetővé, amikor 1927-ben az ismeretlen és rejtőző Feszl tervhagyaték – Vámos Ferenc (1895–1969) felkutató buzgalma és szorgalma-zó erőfeszítései nyomán – az Országos Levéltárba került.² Vámos Ferenc cik-keiben elszórtan utalt ezekre, de a festői oeuvre egészét nem érzékeltette, s még vázlatos áttekintést sem nyújtott róla. A 19. század festészetének kutatói számára sem vált így nyilvánvalóvá, hogy kutatásra, feldolgozásra érdemes anyag áll rendelkezésükre. Csak remélhetjük, hogy az 1984-es centenáriumi Feszl-kiállítás 59 akvarell, rajz, litográfia kiállításával és a katalógusban en-nél jóval több mű (118 darab) tételesen leírt ismertetésével³ előbb-utóbb meg-nyitja az utat a grafikai oeuvre megközelítéséhez, feldolgozásához. Bizonyára segíti, segíteni fogja e folyamat kiteljesedését a megnövekedett, részben már idézett Feszl-irodalom és ezekben számos grafikai lap illusztrációként való szereplése.⁴

Midőn az 1993-ban napvilágot látott Feszl-monográfiában az addig is le-hetséges, említett áttekintés felvázolását megkíséreltem, tudatában voltam annak, hogy a véleményalkotás alapjául szolgáló képek, ha mégoly tekinté-lyes is a számuk, nem a teljességet képviselik. Nehéz ugyanis elképzelni pé-dául, hogy négy-öt évi külföldi tartózkodása, utazásai során csak annyi raj-zot stb. készített, amennyi ma hagyatékában található, illetve már korábban onnan vagy más módon közgyűjteményekbe került. Az is figyelmeztető, hogy az említett kiállítás után és nyomán – több (nem közgyűjteményi!) forrásból – mintegy huszonöt lap került elő. Tudunk ugyanakkor olyan képekről is, melyek a két háború közt még megvoltak, s most nem lelhetők fel. Az sem

látszik alaptalan feltevésnek, hogy éppen néhány jelentős grafikája vált annak idején valaki megbecsült tulajdonává, és csak a véletlentől függ, mi maradt meg, s válik valamikor ismertté.⁵ De talán remélhetjük azért, hogy a grafikai életmű általános jellege és kvalitása a számunkra elérhető anyag alapján is, legalább alapvető vonásaiban, helytállóan megállapítható volt. A teljes kibontakoztatás különben is a grafikával-festéssel foglalkozó művészettörténet terrénuma kell hogy legyen.

2. A két akvarell felfedezése és sorsa

A centenáris kiállítás nyomán hívta fel a figyelmemet Steer János kőbányai helytörténész (kihez Fesz Frigyes legidősebb testvérének egyik, a kiállítás révén megismert leszármazottja irányított) egy idős házaspárra, akiknél található valami Feszltől. 1984 őszén meglátogattam az engem készséggel fogadó, nyolcvan év körüli házaspárt, Schiebel Elemért (a kőbányai helytörténeti irodalmi munkásságáról ismert Dausz Gyula sógorát) és ős-kőbányai feleségét, Elvira nénit. Két, keretezve a falon függő, itáliai témájú Fesz-akvarell volt a birtokukban, kb. 31×23 cm méretűek. Ezeket Fesz Frigyes unokájától, Feszl Györgytől (1899–1978 körül), kivel jóban voltak – eredetileg a férfi ismerőse –, kapták nászajándékba 1928 novemberében, bekeretezett állapotban. Ennek hátsó, leragasztva lefedő papírján a sok más grafikai lapon is látható gumibélyegzős jelzés: „Fesz Frigyes / hagyatékából”. Schiebelék úgy tudták, hogy a keretezéskor valamennyit levágtak a képekből. (Talán azért, hogy a két azonos méretű, kiválasztott keretbe elférjenek, vagy még valószínűbben, hogy a feltételezhetően nem azonos méretű két lapot azonos méretű keretbe helyezhessék.)

Én akkor megkérdeztem őket, lehet-e szó arról, hogy az akvarelleket a keretből kiemelve lefényképezzük. Ebbe természetesen a közel hatvan éve sértetlenül és változatlanul megmaradt, kegyeletesen őrzött közös emlék esetében nem egyeztek bele, amit természetesen tudomásul vettem.

Schiebel Elemér 1987 februárjában meghalt. Elvira nénival én azért továbbra is tartottam a kapcsolatot. Ő 1989-ben üzent ifj. Feszl Györggyel, az egykori ajándékozó fiával, hogy közeli rokon örökösei valószínűleg nem ragaszkodnak a két képhez. Ezért megadta nekik Feszl György nevét és címét, valamint – ha jól értettem – az enyémet is. Aztán pár év múlva, hogy mentsem a menthetőt, arra gondoltam, megpróbáljuk – ez ellen valószínűleg nem lesz kifogás, – hogy legalább a keretezés üvegén keresztül lefényképezzük a képeket, legfeljebb rosszabb minőségűek lesznek. Ebbe a 89 éves özvegy készséggel beleegyezett, és 1995 februárjában megtörtént a fényképezés, meglepően jó eredménnyel. Természetesen a jobb alsó sarokban levő jelzésnek csak a keret alól kilátszó kisebb része látható a felvételeken. Ugyanekkor a némileg lazán elhelyezkedő üveg mögött levő akvarell keret alatti részét, mintegy ferdén belenézve, sikerült kiolvasni.

Az özvegy ezután még öt évig élt, a végén néhány esztendeig egy szociális otthonban, majd 2000 januárjában, kb. 94 éves korában elhunyt. Erről én csak későbbben szereztem tudomást, és 2003-ban sikerült az örököszt felkutatnom, kinek apja bonyolította le az örökséggel kapcsolatos adminisztratív és technikai részleteket. Tőle tudtam meg, hogy kb. 2000 nyarán eladta a két akvarellt a Szent István körúti Bizományi Áruházban.

3. A két akvarell leírása, ismertetése

A továbbiakban tételesen leírjuk a két lappangó akvarellt, azok Feszl alkotógyakorlatának egy vonásáról tanúskodó, kisebb-nagyobb módosulásokat mutató „duplumait”, ilyeneknek egyik egyéb tárgyú *analógiáját* és néhány megvalósult, ma is meglévő, valamint meg nem valósult (esetleg csupán lappangó vagy elveszett) lapjának *kompozíció-vázlatát, datálási és egyéb kérdéseket*.

Meg kell még jegyeznünk, mivel az 1870-es év az alábbiakban többször elő fog kerülni, hogy 1870-ben útlevelet váltott ki, és több grafikája utal arra, hogy abban az évben s az utána következőkben járt Itáliában.⁶

A művek jegyzéke:

1. Velencei részlet

akvarell, papír, kb. 310×230 mm (keretezett állapotban végzett ideiglenes mérés). Jelezve j. l.: Venezia 1870 (ha volt, vagy van is egyéb, pl. FF, a kerettől nem látszik). Bélyegző a képkeretet hátul leragasztó papíron: Feszl Frigyes / hagyatékából. Eredetileg Schiebel Elemér (†1987) és felsége (†2000) tulajdona; 2000 nyara óta lappang.

Jellegetes velencei lagúna-utca, kis egyívű híddal, melynek közepét címeres zárókő hangsúlyozza, felette a mellvéd korlátján két kis díszszobor, középben kiemelkedő köztéri lámpa. A kép jobb szélén „árkád”-sor oszlopai, melyek fölött az áthidalás egyenes záródású. A hidat és a túloldali házsort innen láttatja a kép, bal szélén, a mellvéden piros sapkás férfi ül. – A kép témája azonos a Műv. jegyz. 2. tételével, csak más nézőpontból, és az épületek, a hid részletei sokkal részletezettebbek, artikuláltabbak. Publikálva, kiállítva nem volt. (1. kép)

1. Velencei részlet. Akvarell, 1870. (Lappang.) (Műv. jegyz. 1.)

2. Velencei részlet. Akvarell, 1870. MNG. (Műv. jegyz. 2.)

3. Az Appenninek. Sziklás táj kőhíddal. Akvarell, 1870. (Lappang.) (Műv. jegyz. 3.)

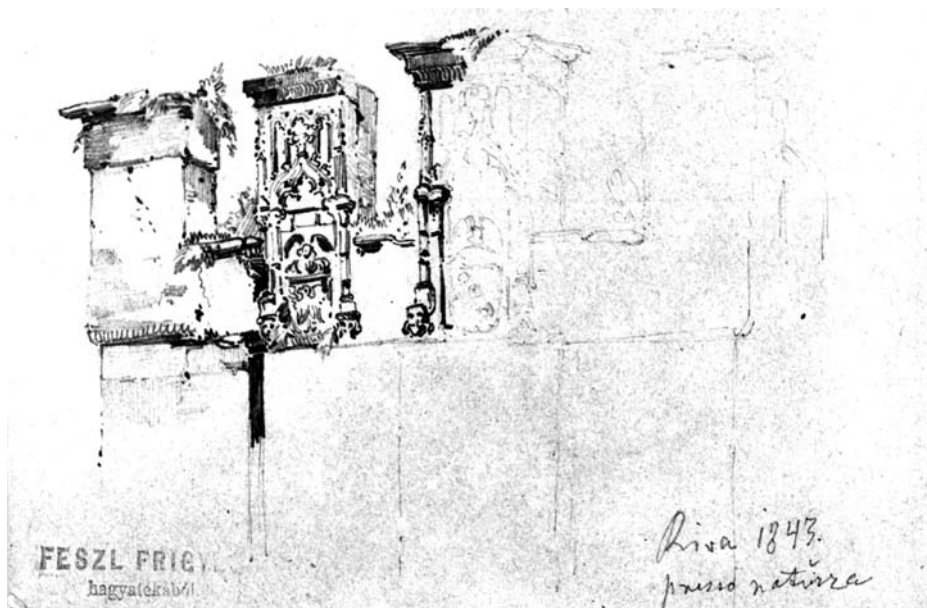
4. Az Appenninek. Sziklás táj kőhíddal. Akvarell, MNG. (Műv. jegyz. 4.)

2. Velencei részlet

akvarell, papír; 297×227 mm. Jelezve j. l.: Venezia 1870 FF MNG. ltsz.: F. 60.110. Az előző képnek (Műv. jegyz. 1.) kissé más nézőpontból láttatott, elnagyoltabb változata. Irodalom: XIX. századi városképek és útirajzok. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1976. május–augusztus. A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította Turcsányi Zsuzsa. Budapest, 1976. 10. (Kat. 40.); Vámos, 1981. 224. (kép); Katalógus, 1984. 127. (Kat. 574.); Pittori ungheresi in Italia 1800–1900. Acquarelli e disegni dalla raccolta della Galleria Nazionale Ungherese. A cura di Orsolya Hessky. [Bp., 2002.] 79. (Kat. 39.) Kiállítva: XIX. századi városképek és útirajzok. MNG. Budapest, 1976.; (Az 1984-es kiállításon csak Kat. tétel volt, a kiállításon nem szerepelt.); Pittori ungheresi in Italia 1800–1900. Róma, 2002. (2. kép)

3. Az Apenninek. Sziklás táj kőhíddal

akvarell, papír; kb. 310×230 mm (keretezett állapotban végzett ideiglenes mérés). Jelezve j. l.: Appeninen 1870 FF Bélyegző a képkeretet hátul lera-gasztó papíron: Feszl Frigyes / hagyatékából. Eredetileg Schiebel Elemér (†1987) és felesége (2000) tulajdona; 2000 nyara óta lappang.

5. Riva, a várrom kis részlete. Ceruza, 1843. OL. (Műv. jegyz. 5.)

6. Riva, várrom. Akvarell. OL. (Műv. jegyz. 6.)

7. Riva, várrom. Ceruza, akvarell. MNG. (Műv. jegyz. 7.)

Hegyi folyócska, közepén íves kőhíd, ezen kis épületek; kétoldalt és hátul hatalmas hegyek. – A kép csaknem teljesen azonos a következő (Műv. jegyz. 4.) képpel. Publikálva, kiállítva nem volt. (3. kép)

4. Az Apenninek. Sziklás táj kőhíddal

akvarell, papír, 395×258 mm. MNG. ltsz.: F 88.193. A kép csaknem teljesen azonos az előzővel (Műv. jegyz. 3.). Irodalom: „2000” (Irodalmi és társadalmi havi lap) VII. (1995 április) 4. sz. első borítójának belső oldalán a képe; Gerle, 2004, 198. (színes képe). Kiállítva nem volt. (4. kép)

5. Riva, várrom részlete

ceruza, papír, 118×182 mm. Felirata j. l.: Riva 1843 / presso natura. Bélyegző b. l.: Feszl Frigyes / hagyatékából. OL.: T.11. No.6:366. Irodalom: Katalógus, 1984. 126. (Kat. 570. szövegében). Kiállítva nem volt. (5. kép)

6. Riva, várrom

akvarell, papír (dekli!), 385×520 mm. Felirata j. l.: Lago di Garda: Riva. OL.: T.11. No.6:269.

A Garda-tó északi csücskénél levő, akkor még – egészen az első világháború végéig – Ausztriához tartozó kis itáliai városka feletti, állítólagosan a Scaligerek által épített várkastély kerek toronnyal domináló romját mutatja, gyönyörű táji keretbe illesztve. L. még: Műv. jegyz. 5. és 7. Irodalom: Katalógus, 1984. 126. (Kat. 570., képpel); Gerle, 2004, 22. (színes kép). Kiállítva: BTM. Budapest, 1984. (6. kép)

7. Riva, várrom

ceruza, akvarell, papír, 168×207 mm, sárgás-rózsaszínes tónusos mezőn (105×159 mm). MNG. ltsz.: F 91.13. Az előzőnek (Műv. jegyz. 6.) vegyes technikájú változata. L. még: Műv. jegyz. 5. Irodalom: Katalógus, 1984. 126. (Kat. 570. szövegében). Kiállítva nem volt. (7. kép)

4. Felmerülő kérdések

A két akvarellal és velük kapcsolatosan az egész grafikai oeuvre-t – főleg az úti- és tájrajzokat, az épület- és veduta-ábrázolásokat – illetően felmerülő első kérdés: *mennyiben és milyen mértékben voltak fantáziarajzok vagy inkább valamilyen módon a valóságban gyökereztek*, és azt többnyire hűen adták vissza, ha olykor esetleg némi költői szabadsággal is kezelték tárgyukat. Mint 1984-ben írtam az anyag első számbavétele nyomán,⁷ a mester vándorévei, ill. későbbi utazásai során készített külföldi akvarelljeinek, rajzainak, valamint az utóbb folyamatosan itthon megvalósult hazai munkáinak többsége a helyszínen született meg, de bizonyára akadt ábrázolásainak később kidolgozott változata, sőt útiemlékhez kapcsolódó vagy más motiváltságú fantáziarajz is. – Továbbá hogyan viszonyulnak kidolgozott grafikai a hagyatékában fellelhető rengeteg, csak futólagosan odavetett rajzhoz, vázlatához, főként pedig kis-méretű *kompozíciós vázlataihoz*, melyek ígéretesen várnak aprólékos feldolgozásukra, azonosításukra. Mert ennek nyomán – mint látni fogjuk – datálási kérdések megoldása és mesterünk munkamódszeréből egy s másnak feltárása válik majd lehetővé. – Válaszra vár az is, *milyen mértékű volt oeuvre-jében a „duplumok” készítése*, hasonlóság szempontjából milyen volt ezeknek egymáshoz való viszonya, vagyis mennyiben voltak duplumok, mennyiben variánsok? Főként pedig mi motiválta ezek készítését, ha ez a festők gyakorlatában nem is egyedülálló. – Végül mennyiben használt fel *mintaképeket*, különösen *foto-kat*, s készített ezek alapján – legalábbis bizonyos mértékig – fantáziaképeket.

a) A Feszli-kutatás korai szakaszában, nem is kevés ideig – bennem is – élt a gyanú, szinte meggyőződés, hogy építész tevékenységét végigkísérte fantáziatervek készítése. Ezt az elképzelést vélt és kisebb részben (alig ismert) egyéniségének, alkatának jellege tehette lehetővé, valamint a vele kapcsolatosan kerengő számtalan (a pletyka pszichológiájával azonos lelki mechanizmussal terjedő, gazdagodó) tévedés.⁸

A több évtizedes kutatás révén azonban egyre több anyagot ismertünk meg, újabb és újabb azonosítások váltak lehetővé, minek következtében egyre árnyaltabban volt alkalmunk látni Feszli Frigyes életét és munkásságát. Így egyre inkább kialakulhatott az a kép, egyben meggyőződés, hogy terveinek túlnyomó, jellemző része reális feladatok, megbízások alapján, esetleg ilyenek valamilyen módon való elérésének, megszerzésének érdekében készült. Természetesen az építész tervezői munkától nem idegen, hogy egy-egy feladat megoldásakor különböző változatokkal kísérletezik, ízlelget a tervező, de ez nem azonos az álmodozó, semmin sem alapuló tervezéssel, ez minden építész gyakorlatában szerepel.

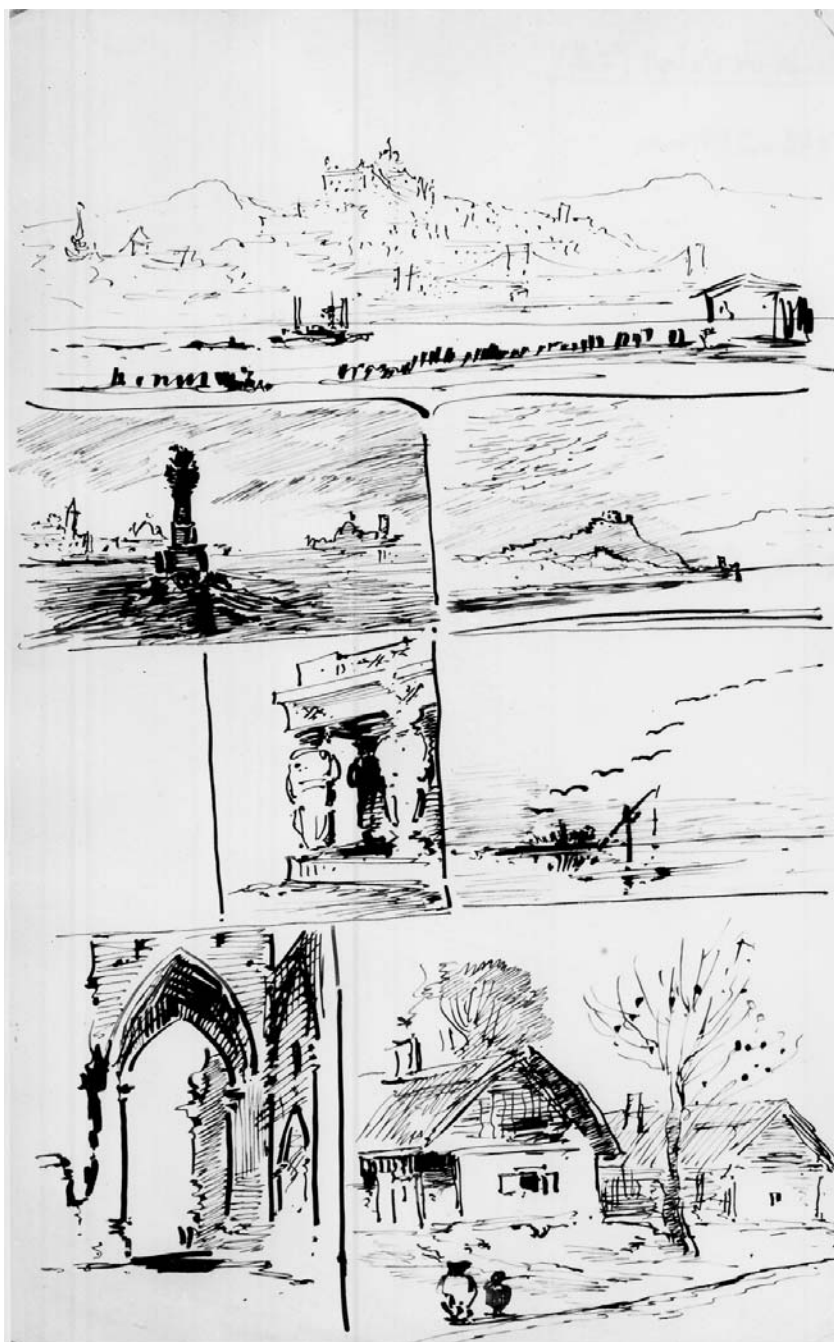
Mindezek alapján, velük analóg módon és a grafikai anyagnak is növekvő, részletesebb megismerése következtében úgy látjuk, ez lehet a helyzet rajzaival, vízfestményeivel is. Még ha figyelembe vesszük is az utóbbinak az építész munkától eltérő, kötetlenebb jellegét. Tehát sokkal nagyobb teret

szánhatunk megítélésünkben táj- és épületgrafikájának valóságon alapuló mivoltának, szemben a merő fantasztikummal.

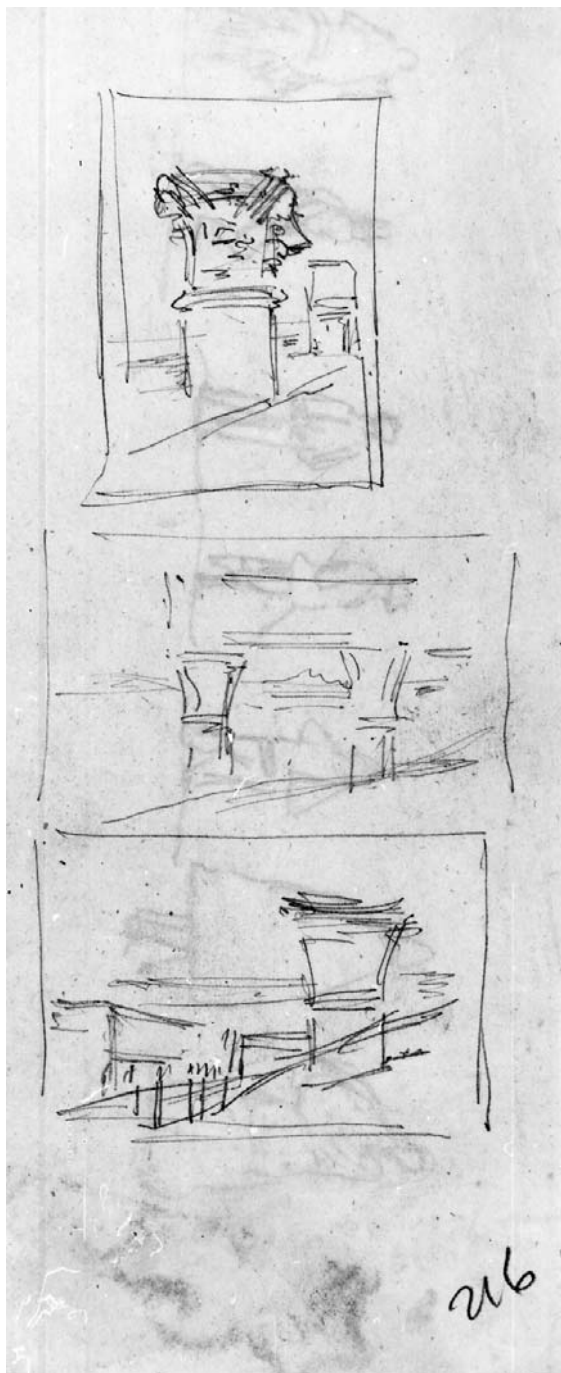
b) A felmerülő kérdések említett négy csoportjában kutatási szempontból legjelentősebbnek a *kompozíció-vázlatok* szerepe, sorsa látszik. Közülük egy a Feszl család említett másik, nem egyenes ági (a mester László nevű unokaöccse) leszármazottainak birtokában maradt fenn (8. kép), a többi az Országos Levéltárban őrzött tervhagyatékban található. Illusztrálni, illetve a levéltári jelzetet megadni csak azoknál a lapoknál fogom, melyeken több ilyen vázlat található. Ezeken kívül van még ugyanitt számos ilyen vagy ilyennek tekinthető, de csupán csak egy témával foglalkozó tervezet, de ezek szerepeltetése felesleges lenne, hiszen a kompozíciós vázlatok bemutatásának célja részben e tanulmány tárgyát képező két akvarell datálási kérdéseivel függ össze, részben a további kutatás érdekében való tájékoztató közzététel. A jelzetek: L.: *T.11. No.6:216 verso* (250×100 mm, három rajz) (9. kép), *T.11. No.6:219. recto* (135×210 mm, négy rajz) (10. kép), *T.11. No.6:360. recto*.

A fentiekben megadott jelzetek közül az utolsó Erzsébetfalvának (a későbbi Pesterzsébetnek) 1870-ben litografált parcellázási tervlapjára utal, melynek üres hátoldalára Feszl huszonkét kompozíció-vázlatot rajzolt.⁹ Ezek túlnyomó többségét, mint az idézett és nem idézett lapokon szereplők zömét is, a tervezett képeknek lapjukon való elhelyezkedését, elrendezését érzékeltető vonalas körülkerítés mutatja. A kompozíció-vázlatoknak és a körülkerítések vonalainak elhelyezése a teljes terjedelmében 760×535 mm-es lapon hasznos következtetés valószínűsítését teszi lehetővé. A nagy lapot Feszl négyrét hajtva 267×535 mm-es méretet kapva használta, a levéltár is ebben a formában őrzi. A hajtogatást úgy végezte, hogy azzal először annak hosszabb méretét felezte meg, majd az így adódó formát felezte meg újabb összehajtással. Így az említett méretben egy négylapos „rajzmappát” kapott, melynek egyik rövidebb és egyik hosszabb oldalán csak hajtogatás volt, a másik kettőn a lapok szabadon lebegtek. Ezekre, kevés kivétellel, úgy rajzolt, hogy a hajtogatott rész volt fölül, ami a használatban nyilván praktikusabb volt, mint lett volna az ellenkezője (11. kép: I. negyed /bal felső/), (12. kép: II. negyed /jobb felső/), (13. kép: III. negyed /bal alsó/), (14. kép: IV. negyed /jobb alsó/). Mindezt ki kell egészíteni azzal, hogy néha ezt a „mappát” is felezve összehajtottta, így egy számára olykor alkalmasabb, kb. 134×190 mm-es méretet, egyben erősebb tartású, kisebb „mappát” kapott. Mindebből arra következtek, hogy ezt a hajtogatós módszert főleg hosszabb utazási, helyszíni bejárési célból készítette, hiszen otthon, a rajzasztalnál ezt semmi sem indokolta.

És ami hipotézisem szempontjából lényeges: az első hajtogatás lapjait egyetlen vázlat sem lépte át, a másodikét is csak egy-két rajz. Nézetem szerint ebből – legalábbis a külföldi és esetleg Pesttől távol eső helyszínek esetében – nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy először bejárta a helyszínt, például Velencét, Velence egy-egy részét, és ilyen kompozíció-vázlatokon rögzítette azokat a témákat, melyeket meg akart festeni. Felmerülhet

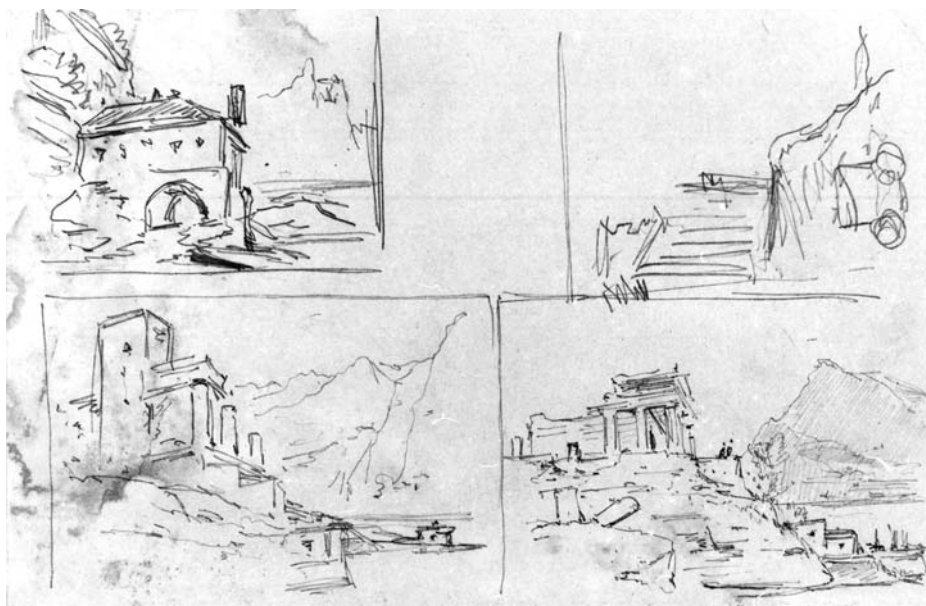
8. Kompozíció-vázlatok. Tus. Feszl László leszármazottainak tulajdona

9. Kompozíció-vázlatok. Ceruza. OL.

ugyan az a gondolat, hogy e vázlatok alapján otthon, később, emlékezetből készültek el ezek. Ez kivételként elképzelhető, de általánosságban valószínűtlennek tartok ilyesmit. Egyrészt az ilyen kompozíció-vázlatok alapján – egyéb anyag segítségével vétele nélkül – az ismert színvonalas festmények nem készíthetők el, másrészt gyakorlott, jó akvarellistának nem jelent nehézséget egy olyan képet néhány óra alatt, esetleg két ülésre a helyszínen megfesteni, mint a két bemutatott lappangó akvarell vagy a *Velencei temető*¹⁰ címen ismert festmény. Ne felejtjük, az alkotás örömet, a jó eredményt csak ez biztosítja.

Az egész témával kapcsolatosan meg kell még jegyeznünk néhány dolgot. Bizonyára nem mindenről készült előzetes kompozíció-vázlat, s nem mindegyik vázlat nyomán született kép. Továbbá nem áll rendelkezésünkre, nem maradt fenn minden kompozíció-vázlat, sem minden, azok alapján készült festmény vagy rajz. Így a bemutatott velencei lagúna-részletről sem ismerünk ilyen vázlatot, bár sok velencei tárgyú tervezet

10. Kompozíció-vázlatok. Ceruza. OL.

látható a tárgyalat két vázlat-gyűjteményben. Az Apenninek részletét mutató kőhidas képről sem, noha más formájú, feltehetően szintén itáliai kishidas tájrészletről számos ilyet őriz a rajzhagyaték.

Végül a huszonkét vázlatot tartalmazó lapnak (a legnagyobb óvatossággal is) 1870–1873 közé datálhatósága megengedi annak feltételezését (amit megerősítenek datált akvarellek, rajzok is), hogy aminek kidolgozott, megvalósult változatát megtaláljuk vagy ismerjük, azt 1870-re, illetve azutánra tegyük – ahogyan egyéb okokból többet –, eddig is így tartottunk számon.

c) Hogy milyen mértékű volt nála a „duplumok”, *variánsok készítése*, és ebben milyen meg gondolás vezérelte, azt végül is egyszerűen nem tudjuk. Amit ismerünk, az grafikai hagyatékából került ki, tehát esetleges ajándékozási szempontból tájékozatlanok vagyunk. Ennek a kérdésnek megválaszolását is függőben kell tehát hagynunk.

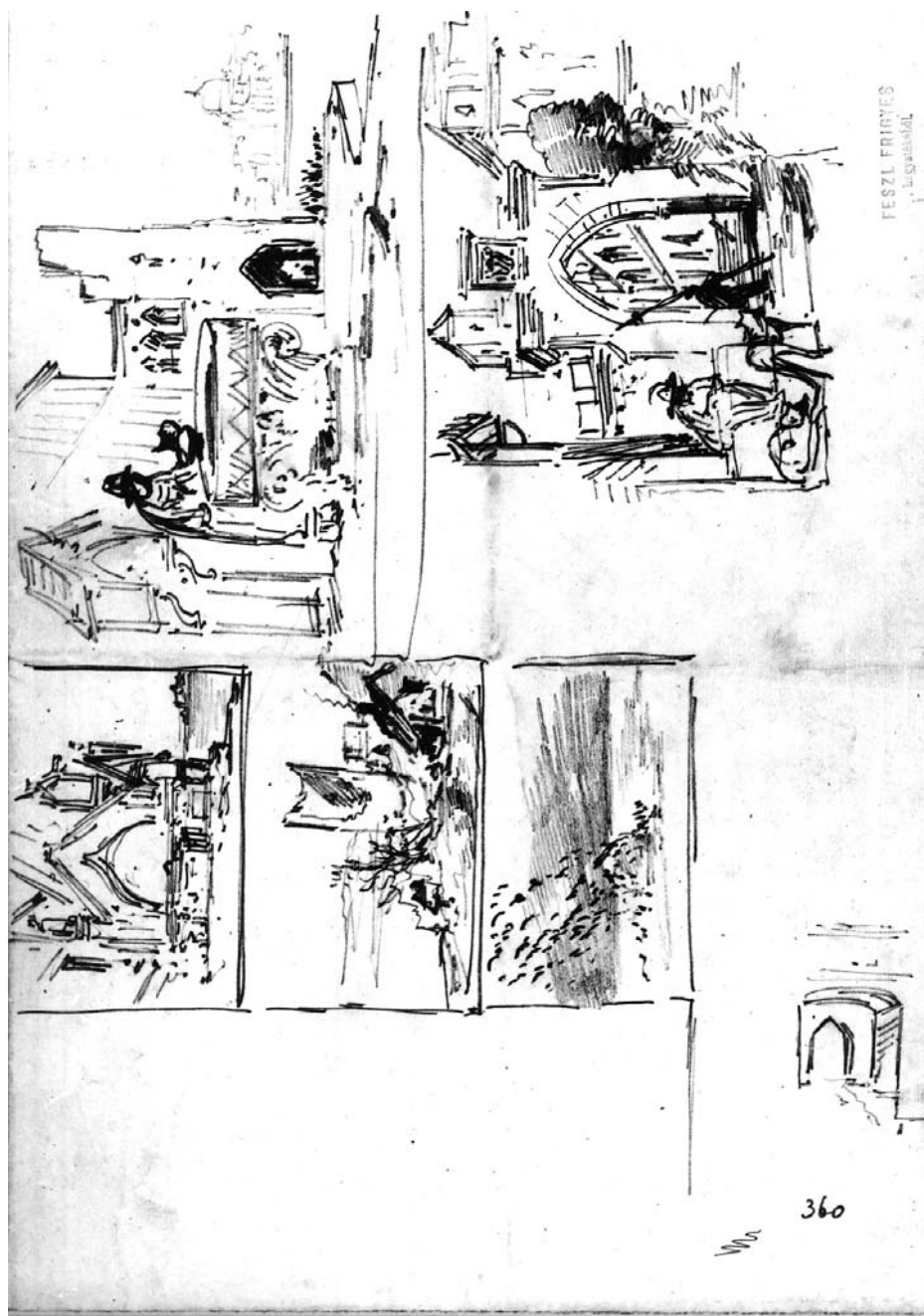
A művek jegyzékében szerepeltetett rivai várrom lapjainak bemutatását az egész problematika összetettségének érzékeltetése motiválja. Az akvarellt (6. kép) és a vegyes technikájú, alapjában véve ceruzarajzot (7. kép) bizonyos mértékig egymás duplumainak tekinthetjük, azzal, hogy valószínűbb a ceruza változat elsőbbsége. Hiszen a képek által befogott látvány mértéke azonos, nézőpontjuk nagyjából szintén, de a háttér hegyeinek vonulata közti különbség már túl erős, s az előtérben levő (főleg a jobb oldali) vegetáció sem azonos a két képen. A hengeres torony romossága is egyszerűen inkább egy-

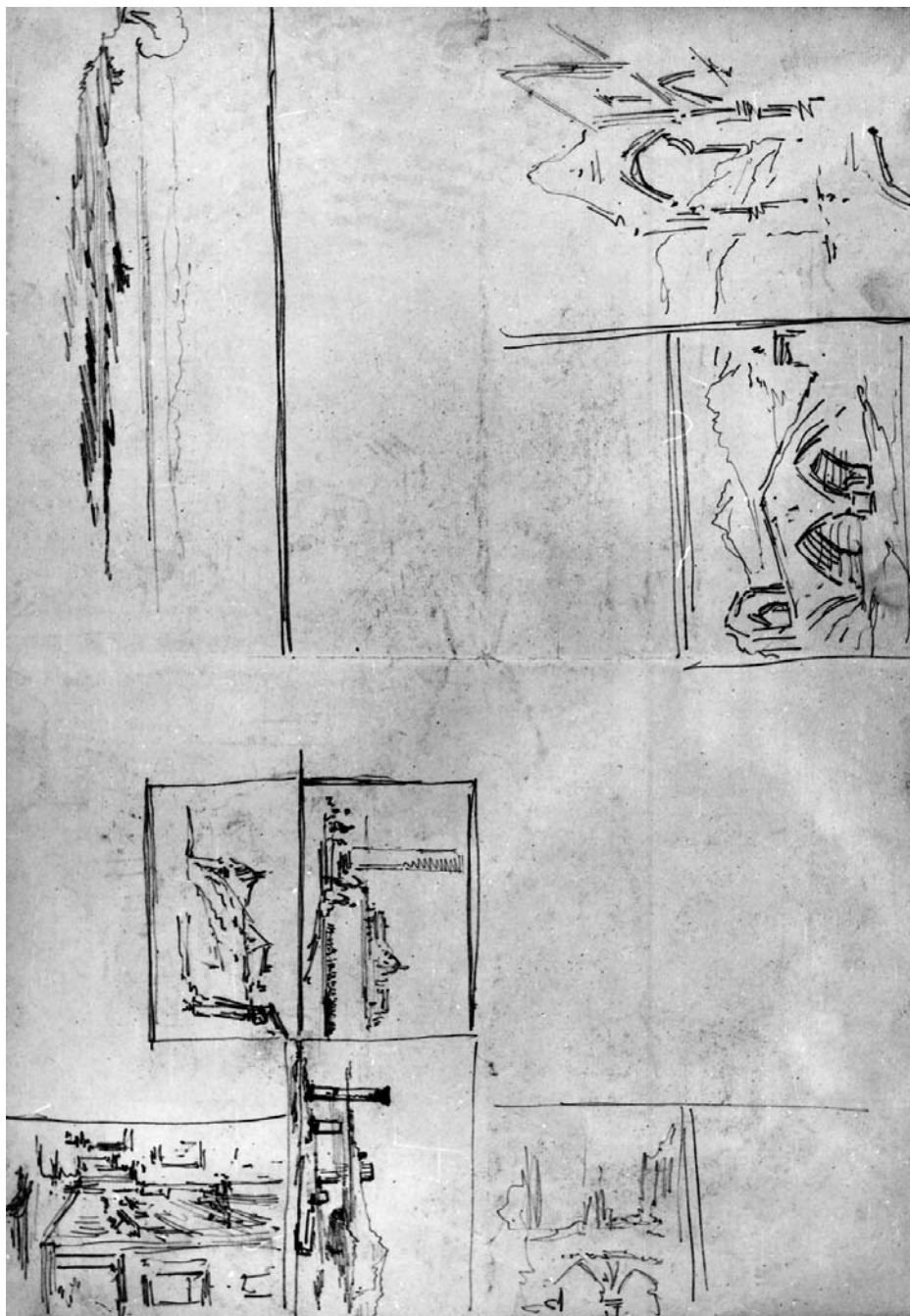
11. Kompozíció-vázlatok, I. negyed (bal felső). Ceruza, 1870-es évek. OL.

12. Kompozíció-vázlatok, II. negyed (jobb felső). Ceruza, 1870-es évek. OL.

13. Kompozíció-vázlatok, III: negyed (bal alsó). Ceruza, 1870-es évek. OL.

14. Kompozíció-vázlatok, IV. negyed (jobb alsó). Ceruza, 1870-es évek. OL.

mástól eltérő, nem a netán kissé eltolódott nézőpont által keletkezett másféle láttatás. A magyarázatot illetően nem kezdek találgatásokba, csupán utalok arra a körülményre, hogy fennmaradt egy megnyerő, félig valamennyire kidolgozott, félig vázlatos rajz, rajta 1843-as évszám és a *presso natura* megjegyzés (5. kép), ami azt jelenti, hogy még vándorlása idején rajzolta. Tehát elképzelhető, hogy kétszer, először 1843-ban, majd 1870-ben járt itt, s például a két rajz az első látogatás gyümölcse, az akvarell a másodiké. De lehet a deklire festett szép akvarell az imént 1843-asnak feltételezett vegyes technikájú műnek itthon készült variánsa.

És ilyen bizonytalanságokkal bizony más „duplumok”-nál is számolnunk kell. Sok mindent kell tehát még függőben tartanunk, addig is a rendelkezésünkre álló, eddig számba vett anyag egyre tüzetesebb vizsgálatával kell foglalkoznunk.

d) *Mintaképek, mintalapok, fotók felhasználásáról* bizonyíthatóan állítani ugyancsak nem tudunk semmit. Mindössze három tény leszögezésére szeretnék ezért csupán szorítkozni.

Először: Mint ezt már máshol is említettem,¹¹ mivel vázlatai közt van egyiptomi tárgyú, valamint *Babilon* feliratú kép, 1885-ös posztumusz kiállításán szerepelt *Carthago*, több *Görögországi tengeri táj*, illetve *templomrom* képcím, felmerül a gondolat – részben meggyőződés –, hogy grafikájának ez a része fantáziamunka volt. (Kínában biztosan nem járt, Görögország, Egyiptom egyelőre nem valószínűsíthető.) Egyúttal hozzáteszem: természetesen bármilyen jellegű mintaképek, könyvek, nem utolsósorban fotók alapján.

Másodszor: Hagyatéka megőrzött huszonöt nagyalakú, külföldi kereskedelmi úton terjesztett fotót Firenzéről, Velencéről (ez a legtöbb: 15 lap), Dalmáciáról és Stájerországról. Ezek ma a Magyar Építészeti Múzeumban találhatóak (88.010.27-88.010.51 ltsz.).

Harmadszor: Végül egy sajátos eredetű rajzra szeretném felhívni a figyelmet, melynek – ha helyes a következtetésem – egy (kiállításon szereplő) festmény szolgált előképpül.

8. A vierwaldstätti tó, Alexandre Calame festménye alapján (?)

ceruza, papír, 242×190 mm. Jelezve b. l.: Calame / 1877. OL.: T.11. No.6:293.

Kis öböl, mely a háttérben tóvá szélesül, jobbra nagy, lombos fával, hátul hegyvonulat. Kiállítva, publikálva nem volt. (15. kép)

Ugyanekkor az Országos Képzőművészeti Társulat új Sugár úti palotájában rendezett első kiállításon szerepelt Alexandre Calame (Vevey, 1810–Menton, 1864.) svájci festőtől és grafikustól egy¹² A vierwaldstätti tó megnevezéssel ellátott festmény, 6500 forintos eladási áron. Az eladási árból következtethetünk arra, hogy a kép olajfestmény volt.¹³ – Az utolsó két jegyzetben találhatóak segítségével valószínűleg azonosítani lehet majd a szóban forgó festményt.

15. A vierwaldstätti tó, Alexandre Calame festménye alapján (?). OL. (Műv. jegyz. 8.)

RÖVIDÍTÉSEK

- b. l. balra lent
 GERLE, 2004. GERLE János (Válogatta és szerkesztette): Feszl Frigyes. Az építészet mesterei
- j. l. jobbra lent
 Katalógus, 1984. Feszl Frigyes 1821–1884. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. A kiállítás anyagát válogatta, a bevezető tanulmányt és a katalógust írta KOMÁRIK Dénes. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1984.
- KOMÁRIK, 1990. KOMÁRIK Dénes: A romantikus romkultusz Feszl Frigyes hazai tárgyú grafikájában. *Művészettörténeti Értesítő* XXXIX (1990) 3–4. 145–165.
- KOMÁRIK, 1993. KOMÁRIK Dénes: Feszl Frigyes (1821–1884). Budapest, 1993.
- MNG. Magyar Nemzeti Galéria
- OL. Magyar Országos Levéltár
- VÁMOS, 1981. VÁMOS Ferenc: Adalékok Feszl Frigyes életéhez és munkásságához (I. rész). [Válogatta és sajtó alá rendezte Komárik Dénes]. *Építés-Építészettudomány* XIII (1981) 1–2. 211–230.

JEGYZETEK

¹ KOMÁRIK, 1993. 107–117. ad először (önálló fejezetben) bővebb, de a rendelkezésemre álló ívterjedelmnek örvendetes, bár szűkös volta következtében csak nagyon rövid, aszketikusan komprimált áttekintést a nagy mester addig ismeretlen grafikai munkásságáról. – Ennek tartalmi és főleg hivatkozási alapjául szolgált, egyebek mellett, az 1984-ben rendezett centenáris kiállítás gazdagon illusztrált katalógusa. Katalógus, 1984. – A grafikai anyag feldolgozásához különböző szempontokból hozzájáruló publikációk még: KOMÁRIK, 1990. 145–165. – SZENTESI Edit: Néhány megjegyzés az 1840–50-es évek építészeti ornamentikájához. *Ars Hungarica* XX. (1992) 1. sz. 67–79. – KOMÁRIK Dénes: Adalékok Feszl Frigyes művészkapcsolataihoz. *Ars Hungarica* XXII (1994) 2. sz. 227–236. – GERLE, 2004. Az igen szép kiállítású könyv jelentősége a grafikai anyag szempontjából abban rejlik, hogy abból gazdag, túlnyomórészt színes illusztrációs válogatást közöl. A szerkesztői előszó nagyjából jelzi e művel kapcsolatos szerepemet, az azonban nem felel meg a valóságnak (a szerkesztőt nyilván emlékezete csalta meg), hogy hozzájárultam volna a saját publikációimból (főleg Feszl-monográfiámból) származó idézetek közléséhez. Ilyet nem is kértek,

(nem is igényeltem), hiszen a hazai szerzői jog az idézést (nyilván ésszerű határok közt, de ezzel nem kívántam, és nem is kívánok foglalkozni) megengedi. Számomra ezek után az volt a fontos, hogy az azzal való egyetértésemnek látszatát is elkerüljem, miszerint ismeretterjesztő-népszerűsítő „monográfiát” a könyvben (és a sorozat előző kötetében) látható módszerrel készíteni helyes lenne – ahogyan erről a szerkesztő az előszóban becsületesen be is számol. – Ugyanakkor felhívom az olvasó figyelmét, hogy a „Feszl Frigyes grafikája” című rész, melynek monográfiámból való, korrektil feltüntetett (részleges) idézése – bár nem jelentős mértékben – tartalmaz ki nem pontozott kihagyásokat és ugyanilyen szövegmódosításokat is. Ugyanakkor más írásomból származó, egyébként helytálló beszúrás is szerepel benne, ennek jelzése nélkül. Helyesebben teszi tehát az, aki a témával komolyan foglalkozik, ha az idézett (a jegyzetapparátust is tartalmazó) forrást veszi kézbe, akár egyetértően, akár kritikailag foglalkozik vele.

² VÁMOS, 1981. 211–230. Ebben annak említését is megtaláljuk, hogy id. Kauszer József, ki Feszlt atyai barátjaként tisztelte és szerette, már 1917-ben buzgólkodott, hogy a terv- és rajzhagyaték múzeumba ke-

rüljön. Ez ügyben ugyanezen év januárjában felkereste gróf Klebelsberg Kunót, aki akkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára volt (228. old.). De Vámos téved, mikor idézett publikációja végén (230. old.) azt írja a levéltárba kerülésről: „Amit tehát Kauser József 1917-ben megkezdett, így jutott nemes és közhasznú terve, 1924-ben megvalósulásra.” A helyes adatokat az Országos Levéltár ügyviteli iratai szerencsére megőrizték. (OL.: Y1. Az Országos Levéltár általános iratai, 1875–1944. 763/1930.) Az egykori iratok tanúsága szerint a teljes anyag átadása a VKM-nek 1927. szeptember 27-én történt, az átadó (nyilván a család képviselőjében) Vámos Ferenc, az átvevő a minisztérium egyik illetékes képviselője volt. A VKM a teljes anyagot 1927. október 7-én kelt, 71.672/1927/III. számú, Csánki Dezső főigazgatónak címzett kísérőlevelével adta át, mely ugyanezen év november 18-án érkezett meg rendeltetési helyére, és az 1080/1927. OL. számon iktatták. Tartalmát érdemes megőriznünk: „Feszl Frigyes építési tervrajz hagyatékának a mellékelt jegyzékben felsorolt anyagát a 'József nádor és az I. Ferenc József korabeli magyar építési tervrajzok gyűjteménye' részére – alapvetésként – 1600 pengő vételárért megszerezvén, azt a M. Kir. Országos Levéltárban való elhelyezés céljából Méltóságodnak megküldöm. / Budapest, 1927. október hó 7-én / A miniszter helyett / [olvaszhatatlan] / h. államtitkár”. Kapossy János alleveáltáros az anyagot revideálta, és már november 25-én referált A levéltár aztán ennek értelmében válaszolt a VKM-nek (impúrum).

³ Ma már bizonyára alig ismeretes, hogy a több mint húsz éve rendezett kiállítás katalógusa jóval több tételt tartalmaz, mint amennyi ki volt állítva. Ez nem a véletlen műve volt, szándékosan csináltam így, a múzeum és a később lektorként szereplő Zádor Anna egyetértésével. A források ismeretében és a már addig is előkerült Feszlművek publicitását illetően igen rosszul álló Feszl-kutatás számára nagy előrelépést jelentett a maradandó katalógus illetően bővítése, ha már a rendelkezésünkre bocsátott kiállítási terem nem tette lehetővé

elegendő anyag bemutatását. – A kettősség ellensúlyozására – emlékezetem szerint némi késedelemmel – a múzeum nyomtatott egy kis lapot, melyen feltüntette „A kiállításon bemutatott műtárgyak katalógusszáma”-it. Egy-két közgyűjteményben, egy-két privát személynél bizonyára akad ilyen, de általános ismeretere nem számíthatunk. Ezért az alábbiakban közzéteszem a kiállított grafikai lapok katalógusszámait, melyek kisebb része a *Dokumentumok*, nagyobb része a *Grafikák* csoportjában szerepel.

I. *Dokumentumok*: 13–14., 17., 20.

III. *Grafikák*: 570., 572., 575., 579., 581., 584., 586., 594–599., 602., 606., 611., 613–614., 616., 619., 621., 624., 627–629., 631–632., 635., 638., 640–649., 652–653., 657., 659., 662–668., 671–672., 674–675., 679., 681., 683–684., 686.

Végül tudnunk kell még azt is, hogy számos akvarell és a 611. tételszámú litográfia a kiállítás óta a Feszl család tulajdonából közgyűjteménybe került.

⁴ L.: 1. jegyzet. – Itt kell említést tennünk arról is, hogy ifj. Feszl György őrizte a Feszl hagyaték maradék, részben a kiállításon is szereplő részét, melyből 1983-ban nagy mértékű válogatott anyagot reprózott Bertalan Vilmos, Szabó Júlia irányításával, az én előkészítemem nyomán. Az általa őrzött anyag azóta csaknem teljes mértékben különböző közgyűjteményekbe került.

⁵ Figyelemre méltó, hogy a Kiscelli Múzeum őriz egy 817. ltsz.-ot viselő szép, sokszor (például KOMÁRIK, 1993. 90. oldalán is reprodukált, *A Gellért-hegyi panorámaút* aláírással ellátott, akvarellt, melyről a múzeum I. Leltárkönyve (tulajdonképpen bevételi napló) 1902-ben azt írja, hogy „vételt Kun S. antiquariustól”.

⁶ Katalógus, 1984. 131–132.; KOMÁRIK, 1993. 11., 114., 130–131., 141.

⁷ Katalógus, 1984. 126.

⁸ Ennek legeklatánsabb és elképesztő példája, hogy már 1865-ben leírták, miszerint az – egyébként az elbírálásig sem eljutó – 1844/1845-ös pesti Országháza tervpályázatot megnyerte. Máshol, először 1862-ben a Vasárnapi Újságban, úgy szerepelt, hogy Széchenyi készítette el a tervet. Később ez bővült azzal, hogy építését is elkezdték

1848-ban, de a szabadságharc bukása következtében abbahagyták. Mindezek valamennyi nekrológjába is bele kerültek. Fia is ezt írja egy 1889-es hivatalos beadványában. A 20. században is folytatódott mindenek emlegetése, a tragikus sorssal megvert mestert ért sérelmek egyikeként aposztrofálva. Ismertetése, kritikája először KOMÁRIK Dénes: Az 1844-es pesti Országháza-tervpályázat. Tanulmányok Budapest Múltjából, XIX. Budapest, 1972, 251–281. Ifj. Feszl Frigyes beadványának közlése: KOMÁRIK Dénes: A kőbányai Szent László templom első terve. Feszl Frigyes és Kőbánya. *Ars Hungarica*, XXIII. (1995) 2. sz. 282–283.

⁹ Az egészről és a datálatlan litográfia készülésének időpontjára vonatkozólag l.: KOMÁRIK, 1990, 165. (63. jegyzet). Ennek 159. oldalán látható a lap II. negyedének illusztrációja, a 161. oldalon a visegrádi és zsámbéki kompozíció-vázlatok tételes felsorolása. – A kikövetkeztetett 1870-es évszámot megerősíti a parcellázási terv megfelelő helyén szereplő „Pest-Soroksári országút” felirat, amely csak az 1873-as várossegésítés előtt szülehetett.

¹⁰ Katalógus, 1984. 127. (Kat. 575), 185. fekete-fehér illusztráció; KOMÁRIK, 1993. 127. előtti oldalon: színes képe. – Kompozícióvázlata a III. (bal alsó) negyeden (13. kép).

¹¹ KOMÁRIK, 1993. 114.

¹² WEGMANN, PETER: *Caspar David Friedrich to Ferdinand Hodler: A Romantic Tradition. Nineteenth-Century Paintings and Drawings from the Oskar Reinhart Foundation, Winterthur. Frankfurt am Main und Leipzig, 1993. Insel Verlag. 172–177, 267. – Alapvető műként hivatkozik ANKER, Valentina: *Calame, Vie et oeuvre, Catalogue raisonné de l'oeuvre peint*, Fribourg, 1987. könyvére. – Calame egyébként speciálisan ismeretes volt hazánkban is Európa-szerte elterjedt litográfiát rajzmintáiról. LYKA Károly: *Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867. Budapest, 1982. Második kiadás. 62.**

¹³ Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Műcsarnokának megnyitása alkalmával kiállított sorozata 1877-ik évi november hó 8-án. Budapest, 1877. 4.: „II^k terem (díszterem) [Kat.] 30. Calame Antal + . A vierwaldstätti tó. 6500 frt.”